

ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԳ

Դուն կը ժպտիս անցորդներուն
Ծաղկավաճառ աղջկան պէս,
Սէր կը բաժնես, սիրտ ամէնուն,
Հայրենի երգ կարօտակէզ:

Դուն ալ պանդուխտ մեզի նրման,
Կ'երագես միշտ մեր կրօնակներ,
Վէրքի երգիչն ալ Աբովեան
Կ'ուզես ըլլայ սրտիդ ընկեր:

Ինձ կը թըլի թէ Երեւան
Եւ մեր Մասիսն երկնակատար
Հըրաշքի պէս այստեղ ըլլան
Եւ ես Նորքէն կը նայիմ վար:

Մինչ դուն կապոյտ թեւեր առած
Եւ գոյն ոսկի մեր արեւուն,
Միշտ կը փնտոես երկինքներ բոց
Տենչալով մեր վարդն ու գարուն:

Երբոր կ'իջնեն լուս ըստուերներ
Դուն կը փոխուիս խորհուրդ, դիւթանք,
Ոչ մէկ սոխակ դեռ չի գիտեր
Ո՞ր դրախտէն է այս արծազանգ:

Այս լեռներուն, այս ձորերուն
Դուն ես Զարթիքն առաւօտեան,
Ու կը դընես ամէն կողմ գոյն,
Եւ ամէն տեղ սիրտ հայկական:

Ու լիբանան իր լեռներով
Եւ ծովն հըսկայ Միջերկրական,
Կը սպասեն որ գայ երգելով
Սիրոյ մասին Սայեաթ-Նովան:

Երբ կը լըսեմ քեզ հեռուէն
Աչքերէս միշտ արցունք կու գայ,
Պանդուխտ կը զգամ գիտ այն ատեն
Եւ սիրտըս ինչպէս գիմանայ:

Սկսածներ 1951
Պիքֆայա-Ղիւրաման

ՊԵՅՐՈՒԹ

Ափերուդ վըրան երբ ծովը կու գայ
Մեզի անձանթ երգեր հիւսելու,
Երազ կը թըլի, իմ սիրտըս վըկայ,
Մանկութիւնս զգուող անցեալ օրերու:

Երբ քեզ կը տեսնեմ գերդ յաւերժահարս
Երկու կապոյտի համբոյրներու տակ,
Արեւը գիտէ թէ փոքր է աշխարհս
Ինչպէս անձրեւի կաթիլ մը յտակ:

Երբ քու ճակատիդ վերջալոյսն ոսկեայ
Պըսակ կը կապէ վարդ ու յասմիկի,
Ես կը խորհիմ թէ աշխարհիս վըրայ
Արեւը մենակ քեզ համար կ'ապրի:

Ուրիշ տեղ չըկայ այսպէս մայրամուտ
Ուր շողերն այնքան ցաւով հեռանան,
Անունիդ վըրայ կ'երգնում ես Պէյրուի
Որ վաղն աւելի շողեր պիտի լան:

Եւ քանի՜ հազար մեծ ու փոքր աստղեր
Յորեկը տրտում ըզքեզ կ'երագեն,
Կ'ուզէին ըլլալ յաւիտեան գիշեր
Առանց լուսնակի, որ շուրջըդ պարեն:

Միշտ մայրամուտին ես կը բարձրանամ
Լեռներուդ վըրայ սաղմոսը սըրտիս,
Ըզքեզ կը դիտեմ ու գայն կը կարգամ,
Մայրիներուն հետ երանելով գիտ:

Ո՛հ, երանի թէ ես գիշերն ի բուն
Կանգնէի այստեղ և ըլլայի ծառ,
Դու միշտ նազելի դիմացը ծովուն,
Դիմացն աստղերուն ինչպէս նոր գոհար:

Աչքերս ընէի կուրծքիդ աղամանդ,
Տենչերըս վըզիդ ոսկեղէն մանեակ,
Միշտ քեզ տեսնելու, լալու մանաւանդ
Որ կ'անցնին օրերս իրարմէ արագ:

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Օգոստոս 1951
Պիքֆայա-Ղիւրաման

ԵՐԿԱՆԱԶԱՐԷ

Յաւի ու զրկումի մէջ եփուած նկարա-
դիր մը, ջղային խառնուածքով եւ յո-
ռետես կեանքին հանդէպ, լեռնականի
անկեղծ ու պարզ արտայայտութեամբ,
երբեմն նոյնիսկ չոր ու առանց ձեւակեր-
պութեան եւ նիստուկացի նրբութեան:
Տրտում խորք մը կը բնորոշէր իր բոլոր
գործերը: Իր խիղիւս ու անշողոքորթ նը-
կարագիւրը, հրապարակադրական մամու-
լի մէջ մանաւանդ ստեղծեց թշնամիներ
իրեն դէմ, որովհետեւ զրջով ու լեզուով
կը հալածէր անտաղանդ գրողները, եւ
ինքն ալ փոխադարձաբար ենթարկուած
էր անոնց չար լեզուին ու անմիտ քննա-
դատութիւններուն: Բայց Շիրվանդադէ
մնաց անդրդուելի իր պայքարին մէջ, եւ
միշտ հպարտ ու ինքնավստահ, դո՛ս ու եր-
ջանիկ էր, վասնզի, ինչպէս կ'ըսէ ինքը
« Իւր հակառակորդների միջեւ չկար եւ ոչ
մի տաղանդաւոր մարդ »:

Երկու կարեւոր յատկանիշեր աչքի կը
դարձնեն Շիրվանդադէի վէպերուն մէջ.
այլազանութիւնն միւրի եւ առարկայակա-
նութիւնն անոնց պատկերացումին մէջ:
Այդ այլազանութիւնը կամ բեղունութիւնը
իրական կեանքի բազմազանութենէն առաջ
կու գայ. « Իմ գործերը, կ'ըսէ ան, բոլորը
մի մի եղելութիւններ են կեանքից վերցը-
ւած եւ փոփոխած զեղարուեստի պահանջ-
ների համեմատ »: Կեանքը արդէն յինքեան
հարուստ է ապրումներով, բազմաձեւ եւ
բեկոյթներով, կրքի արտայայտութեան
զանազանութեամբ, հոգեկան վիճակներու
մին միւսէն տարբեր երանդաւորումներով,
որոնց եթէ անդրադառնալու կարողութիւն
ունի արուեստագէտը, իր գործն ալ բնա-
կանաբար կը ստանայ բեղուն այլազանու-
թիւն: Շիրվանդադէ անխտելիօրէն խոր

դիտող մըն է կեանքին: Ծօղափած է ան
ընկերային, ընտանեկան, բարոյական,
մտաւորական կեանքի երեւոյթներ, եւ չօ-
չափած այն բոլոր հարցերը որ ծնունդ
կ'առնեն դէպքերու իրական ընթացքէն, եւ
մարդկային հոգւոյն զոհունակ ու աղե-
խարչօրէն սրտաճմլիկ ապրումներէն: Իր
ծննդավայրը, Թիֆլիսը, եւ Պաքուի բան-
ուորական միջավայրին ապրումներն ու
մթնոլորտը հաւասարապէս կը պատկերա-
նան իր գործերուն մէջ: Զգալի է իր մէջ
յեղաշրջումը դադափարի եւ տպաւորու-
թիւններուն՝ որոնց ենթարկուած է հեռ-
զհեռէ վիպագիրը. իր անդրանիկ արտա-
դրութիւններէն արդէն կը նշմարենք որ
մեծապէս ազդուած է Պաքուի աշխատա-
ւորական եռուղեւէն. Հրդեհ մալապո-
ծարանումը եւ Գործակատարի յիշատա-
կարանիցը, իսկական դրագէտի գործեր,
ապացոյցներ են թէ ինչպէս երիտասարդ
գրագէտը կ'ուսումնասիրէ կեանքը, եւ թէ
ինչպէս զեղարուեստական արտայայտու-
թեամբ պատկերացումներ ստեղծել դիտէ:
Ծահի, նիւթապաշտութեան, բարոյական
անկումներու այդ ոստանէն պիտի ներ-
շնչուի տակաւին աւելի ուշ՝ տալու իր
խնամատարը, տալու մանաւանդ իր
Քառսը՝ ուր կու գան կը միանան իր տա-
ղանդին բոլոր զեղեցիկ կողմերը հոգեբա-
նական ու նկարագրական: Ուսանողական
կեանքի արձագանք են Նորերից մէկը,
Կրակը՝ պատմութեան քաղաքային
կեանքը, յեղափոխական ու մտաւորական
չարժումները մարմին կ'առնեն Շրջանից
արտաբնուած վիպակին եւ Արսէն Դիմաֆ-
սեան մեծ վէպին մէջ: Ծննդավայրի մի-
ջավայրին եւ հոգեբանութեան ազդեցու-
թիւնը անջնջելի կերպով կ'ապրի իր մէջ:

անոնց արդիւնք են իր Նամուսը, իր Յաւագարը, այնքան զմայլելիօրէն պատկերացուած: Սէրը մանաւանդ, զաղափարային թէ ամուսնական, կը դրաւ մեծագոյն շրջապատը Շիրվանդադէի վէպերուն. զուտ զաղափարային սիրոյ հուրը կը զգացուի Արդիատը, Ալիմա վիպակներուն մէջ. միւսները՝ ինչպէս Օր. Լիգա, Արամբին, Զուր յոյսեր, Ո՞րն է մայրը, Խելագարը, Մելանիա կու տան մեզի կնոջ հոգեբանութիւնը, բնադէին ձայնը, ձախորդ ամուսնութիւններու աղետալի հետեւանքները, ամուսնական անհաւատարմութիւններու ստեղծած դժոխքը: Վիպագիրը միայն զէպերը չէ որ կը պատմէ, այլ նըպատակ ունի ընտանեկան կեանքին կընձուտ հարցերը լուսարանելու, եւ ցոյց տալու այն պատճառները՝ որ կը խորտակեն ամուսնիներու երջանկութիւնը. այդ պատճառները կը դնէ ան տարիքի զգալի անհաւասարութեան, կրթութեան տարբերութեան եւ նկարագիրներու անհամաձայնութեան մէջ, որով կը ստեղծուին նախանձալուծութիւններ, անհանդուրժելի վիճակներ, բաժանումներ, սպաննութիւններ: Կնոջ հոգեբանութիւնը վերլուծող հիանալիօրէն իրապաշտ էջեր ունի Շիրվանդադէ, էջեր՝ ուր կը յայտնուի կինը իր բնադէին, իր սրտին թաքուն ծաղբերուն մէջ, առնական ուժեղ նկարագիրներու հանդէպ իր կամապուրկ անձնանուիրումին մէջ՝ առանց իր արարքին հետեւանքներուն անդրադառնալու. կանացի թուլութիւն անշուշտ, բայց համապատասխան անոր բնութեան:

Առարկայականութիւնը երկրորդ յատկանիւն է Շիրվանդադէի վէպերուն: Հեղինակին անձը հազիւ թէ կ'երեւի հոն: Ան կու տայ մեզի կեանքը, իրական կեանքը, այն որ մեզմէ դուրս կայ, շարժուն, խլրրոտուն, սպառիչ: Ոչ մէկը մեր վիպագիրներէն այնպէս իրապաշտ է, այնպէս կեանքի բազմաձեւ երեւոյթներուն փա-

րած, որքան ինքը: ԲաժՖի, Մուրացան զաղափարային ձկտումներ ու նպատակներ հետապնդած են յաճախ. Արովեան, Ահաբոնեան բանաստեղծական երանգով իրենց անձնական ապրումները տուած են, Զօհրապ իր եսին զգայնութիւնը յաճախ նըմանօրինակ նորովէպերու մէջ արձանագրած է, առանց կարենալ մօտենալու կեանքին այնպէս առարկայականօրէն, ինչպէս Շիրվանդադէ: Բնականաբար այս առարկայականութիւնը չի նշանակեր որ Շիրվանդադէի գործերուն մէջ չցոյնար հեղինակին անձնական տեսութիւնը, հոգեբանական անդրադարձումները, սեփական դատաստանը. արուեստի գործի մը համար անհրաժեշտ է, զէթ անուղղակի, ցոյցացումը հեղինակին անձնականութեան: Ու Շիրվանդադէ ծանօթ է այն կեանքին զոր կը նկարագրէ, կ'ապրի իր անձերուն մէջ եւ իր հոգիին հալոցէն կ'անցնին այն բոլոր նկարագրութիւնները եւ պատկերները՝ որոնցմով իր տիպարները կը դործեն ու կը տառապին: Անոնք խրտուրակներ չեն հեղինակին ձեռքին մէջ, զորս ան ըստ կամա շարժէր իր կանխորոշած, նախադիտած զաղափարները ծաւալելու համար հասարակութեան մէջ: Ծակատագրական էակներ չեն վերջապէս, այլ մարդեր, որ կը զգան, որ կ'ապրին իրենց բովանդակ ազատութեամբ: Բարոյական անկումները, հոգեկան ոյժ կրող անձնաւորութիւնները, անդոսնելի կամ դրուատելի արարքները դիտուած են եւ պատկերացուած այնպէս՝ ինչպէս որ են իրանէն իրապաշտ գրողը ըլլալով հանդերձ մեր մէջ, բնապաշտական դպրոցի չափազանցութիւններու մէջ ինկած չէ երբեք. կեանքի տղեղութիւնները եւ ազոտոտութիւնները, ընկերային առաքնութիւնները եւ բարոյականի սկզբունքները: Զարին ու տղեղին նկարագրութիւնը իր քով

նպատակ չէ, այլ միջոց մը շեշտելու համար զեղեցիկութիւնը հոգեկան արժէքներուն, բարիին: Հետեւաբար երբեք պոռնիկադիր մը, երբեք անբարոյ զրադէտ մը, այլ միշտ առողջ բարոյականի եւ բարոյախօսութեան շեշտը կը զգացուի իր ամէնէն աշխարհիկ պատկերացումներուն մէջ ալ: Քառսի մէջ, օրինակի համար, անկարգ Միքայէլի եւ իր շրջանակին նկարագրութեամբը, ուր ան կը հասնի լիտի տեսարաններու յայտնի պատկերներ տալու, կը զգացնէ մեզի թէ ինքը իբր բարոյախօս՝ կը դատապարտէ այն բոլորը, եւ կը ջանայ վերստեղծել մաքուր մթնոլորտ մը, հոն փոխադրելու համար իր անձերը: Այդ զաղրելի արարքներու պատկերին մէջէն, կեղծիքի ու շողոքորթութեան, կոպիտ ու չահամոլ կեղեքումներու հանդէպ իր ցոյց տուած ատելութեան ընդմէջէն կ'արտացոլայ վճիռ ու մաքրասէր հոգին բարոյախօս վիպագրին:

Վիպագիրը Շիրվանդադէի մէջ բնածին տաղանդի մը արդիւնք է եւ ոչ թէ ստացուած արուեստական վարժութեան մը: Ան իր հոգիէն, իր զգայնութենէն կ'առնէ ուղղութիւնն ու նկարագիրը իր վէպերուն արտայայտութեան ձեւին եւ խորքին: Շիրվանդադէ կեանքը վերարտադրող մըն է, մարդկային սրտին թափանցող միտք մը՝ որ կեանքը գրչով ներկայացուցած ատեն կը ձկտի նորոգել մարդը, բուժել վէրքերը եւ կերտել նոր աշխարհ մը հոգեկան ապրումներու: Ըմբռնել կեանքը եւ համադրել զայն իր բազմաձեւ երեւոյթներուն մէջ՝ ապացոյց է յայտնի կարողութեան մը, ուր մտքի պայծառութիւնը եւ վախճանի մը ձկտումը կու տայ անոր մեծ ու փոքր վէպերուն՝ ներքին յստակ կազմ եւ միութիւն, ընդունելով հանդերձ ընդլայնումի աւելի կամ նուազ յաջողութիւն՝ իր այս կամ այն վէպին մէջ: Նիւթի ընդլայնումը կը հետեւի բնական կարգի մը, եւ ընդհանրապէս առանց ճապարկումներու

կ'ընթանայ իր վախճանին անոր գրեթէ բոլոր գործերուն մէջ: Բայց երբեմն շեշտներ կը մնասեն փափաքուած խիստ միութեան: Վիպակները, պատմուածքները աւելի անմեղանչական են, քան ընդարձակ վէպերը. եթէ ուղենք նկատի առնել օր. իր ամէնէն զեղեցիկ գործերէն մին, Քառսը՝ որ իր լաւագոյն երկն է եւ նոյն իսկ իր գլուխ-գործոցը որպէս ստեղծագործութիւն, որպէս տիպարներու զանազանութիւն, որպէս նկարագրական զօրութիւն, պիտի գտնենք հոն թերութիւնը կրկնութիւններու, որուն պատճառաւ այդ վէպին ծաւալն ալ չափէն աւելի ծանր կը թուի: Այդ կրկնութիւնները յաճախ դէպքերու կրկնութիւններ են, եւ մերթ ալ գործող անձերու հոգեկան տրամադրութիւններուն. բայց այս բոլորը գրեթէ կը կորսուին ամբողջութեան մէջ, որովհետեւ վիպագիրը դիտէ կանգուն բռնել բովանդակ չենք իր կառուցումին:

Վիպագիրը Շիրվանդադէի մէջ կը հետեւի Փրանսական իրապաշտ դպրոցին. իր նկարագիրը արդէն կը բնորոշէր իր մէջ այս հակումը: Ան ոտմանթիք մը չէր կըրնար ըլլալ, չունենալով այն վառ երեւակայութիւնը՝ որ կը մղէ բանաստեղծը տեսակ մը ծայրայեղութեամբ դէպի վսեմը, զաղափարային զեղեցիկը, դէպի յաւիտենական բարին, նոյնիսկ այլափոխելով դիմադիւր իրականութեան: Ինքը ընդհակառակն, բնութեամբ արդէն հակամէտ ուսումնասիրելու եւ դիտելու կեանքը ինչպէս որ է, տրամադրուած էր մօտենալու գրական արուեստին՝ աւելի իրական, աւելի դրական տուեալներով: Շիրվանդադէ որպէս իրապաշտ վիպագիր, դպրոց մը կը բանայ իր ետին. հայ ոտմանթիք վիպագիրներէն վերջ, ինք է արդարեւ որ առաջին անգամ կը մօտենայ կեանքին իրապաշտ տեսողութեամբ եւ զգայնութեամբ, տալով մեզի կեանքը իր ամէնէն

իրական, թանձրացեալ մանրամասնութիւններուն մէջ:

Հողերանական վերլուծումներու մէջ Շիրվանդադէ նրբորէն կը բանայ ծալքերը մարդկային սրտին, արտաքինէն անցնելով ներքին ամենաթաքուն զգացումներուն, թափանցողութեամբ մը՝ որ իրեն յատուկ է: Այս կարգի նկարագրութիւնները հանդարտ վերլուծականներ են այն հողեկան վիճակներուն, որոնց մէջ կը գտնուին իր անձերը, մտէ եւ արիւնէ շինուած ֆակներ, զգայուն եւ տառապող, սիրոյ եւ ցաւի կենդանի պայքարին մէջ նետուած: Ոմանք հողերանական սխալներ կը նշմարեն իր քով, ինչպէս օրինակի համար Նամուս-ի մէջ Սէյրանի զրպարտութիւնը Սուսանի անարատ մաքրութեան դէմ, բան մը որ անբնական կը թուի նախկին սիրահարի մը համար. սակայն Սէյրանի մէջ զայրոյթն ու վրէժխնդրական կոյր մոլեղնութիւնն է որ կը դործէ, եւ ոչ թէ բնականոն տրամադրութիւն մը խորհող մարդու. Շիրվանդադէ կու տայ մեղի Սէյրանի մէջ մարդը կրքով լեցուն, տառապող մարդը, որ զոհ մըն է դժբախտ ճակատագրին ձեռքը: Բաց աստի՛ եթէ ուշիւ քննուի այդ պարագան, պիտի տեսնենք որ Սէյրան ոչ թէ Սուսանին վնասելու համար է որ անհապառ կերպով կ'արտայայտուի անոր նկատմամբ, այլ Ռուստամին սիրտը այրելու, զայն բարոյապէս կործանելու համար: Եթէ նոյնիսկ Սուսանին դէմ ալ կը կանգնէր ան, դիւրին էր բացատրել այդ ընդդիմութիւնը անով՝ որ բնական է ճամբան սէրէն դէպի ատելութիւն: Հետեւաբար ոչ մէկ անբնականութիւն Սէյրանի հողերանութեան մէջ: Հողերանական սրտալ մը ջէ դարձեալ բարոյապէս ինկած Միքայէլին վերականգնումը, Քառս-ին մէջ, որովհետեւ ճշմարիտ ու անկեղծ սէրը (սէրը Շուշանիկին հանդէպ), ամէն ինչ է իրեն համար, հզօր ազդակ մը որ հրաշագործութեան պէս կրնայ ազդել հողե-

կան կեանքին վրայ: Արսէն Դիմաֆսեանի մէջ, որ հասարակական դործիչ մըն է, սիրոյ պայքարին դոյութիւնը ո'չ հակահողերանական է, եւ ո'չ ալ անտեղի, բնականաւոր ապացոյց մըն է թէ կ'ապրի անոր մէջ իրական մարդը: Թանկագին կապանքին մէջ մօրը որդեսիրութեան ըզգացումը կը թուի չափազանցութիւն մը, բայց այդ ալ համաձայն է բնութեան ճայնին՝ որ մօր մը մէջ դրած է անյաղթելի ոյժը, անխղիւ կապ մը բնական կարգին մէջ, ու Շիրվանդադէ բնականին եւ փրականին արձագանքը կու տայ մեղի եւ ոչ թէ դերբնական անձնագործութիւններու եւ յաղթանակներու: Վառվառա Արամբիքին մէջ, եւ Մելանիա ու օր. Լիդա համանուն վէպերուն մէջ, երբ իրենց կնոջական բընադէին ունկնդիր՝ կը տառապին, կը դըրժեն ընկերային օրէնքներուն, բարոյական դետնի վրայ քննադատելի իրենց արարքով հանդերձ, ոչ մէկ հողերանական սխալ կը յայտարարեն իրենց, եւ զիրենք ներկայացնող հեղինակին մէջ. վասնզի դարձեալ մարդկային սիրտն է առարկան՝ որուն շուրջ կը դառնայ վիպագիրը: Շիրվանդադէ ամէն բանէ առաջ կ'ուղէ հաւատարիմ մնալ իրականութեան եւ բնականութեան:

Ոմը կամ արտայայտութեան եղանակը, իրապաշտ դրողի մը անսեթեւեթ, բնական, ճշգրիտ ու յստակ ոճն է, ուր զրոյք չի փնտռեր բանաստեղծական երանդ, երեւակայական խիղախ արիւթեւումներ, եւ լեզուի վայելչարանական բծախնդրութիւններ, այլ կ'արտայայտուի այնպէս՝ ինչպէս բնականութիւնը կը թելադրէ իրեն: Հաճելի, հանդարտ, առանց շատ գոյնի եւ դրական զարդերու ու զանազանութեան, կը պատմէ Շիրվանդադէ, զբաւիչ եղանակով մը, որուն ընթերցողը կը հետեւի, հրապուրուած անոր համոզիչ եւ յանկուցիչ լեզուին, ամուր եւ առողջ դատումներէն եւ պատկերացումի սահուն ու ընթացիկ եղանակէն: Իսկ լեզուն,

պարբերութիւնները, առանց զարդի եւ չքեղութեան, քիչ մը ցամաք կերպով, որ պարզութեան զարդն ունի միայն, կը փաստեն Շիրվանդադէի մէջ այն դրական դիտակցութիւնը թէ զազաւարը, արտայայտուած միտքը կամ պատկերը զեղեցիկ եւ տպաւորիչ է իր բնականութեան մէջ, քան թէ երբ բառերու եւ ձեւերու զարդամոլի առատաբանութեամբ զազափարային ներքին դատարկութիւնները պարտկելու ճիւղեր կը թափուին, մանաւանդ սկսնակ զրազէտներէ: Ինքը ընդհակառակը բնականին անմասն սիրահար, անկեղծ ու դիւրին արտայայտուող վարպետ մըն է, որուն մեծութիւնը իր պարզութեան մէջ է, խորշելով բռնադրօսիկ ու պճնամոլ դրականութենէն: Այդ լեզուն ոչ միայն իր պարբերութիւններուն յօրինումին մէջ անզարդ ընթացք մ'ունի, այլ նաեւ զուրկ է բանաստեղծական գոյնէ ու հրապուրչէ, որ թեթեւութիւն մը կու տայ ամբողջ գրութեանը, ինչ որ օրինակի համար Ահարոնեանի մը լեզուն յատկանշիչը կը կազմէ: Շիրվանդադէի քով հաղուադիւտ են պատկեր, փոխարեութիւն եւ դրական այն բոլոր ձեւերը որ ուրիշ բանաստեղծ արձակագիրներուն արտայայտութեան շնորհքը կը կազմեն: Այդ հաղուադիւտ դրական ձեւերն ալ չունին այն զեղեցիկութիւնը, այն բնականութիւնը նմանութեանց, որ դրաւիչ կը դառնան իսկոյն մտքին ու երեւակայութեան: Գրական պատկերալից նմանութիւն մըն է, օրինակի համար, սա խօսքը.

Չախակողմեան թերակղզու ետեւից բարձրանում է բոսորագոյն արեգը, որպէս հալած պղնձի մի հակայական դաւաթ, հանդարտ, հալարտ, ինքնավստահ, լողալով ինքն իր մէջ, ինչպէս հրեղէն ծով (Քառս):

Բարխուդարի մօռլ զէմքին վրայ մի քանի վայրկեան փայլեց ուրախութեան մի ժպիտ, այն-

պէս ինչպէս երբեմն ձմեռային մօռլ երկնքում արեգակն է ամպերի տակից փայլում (Նամուս):

Ասոնք սովորական նմանութիւններ են: Շիրվանդադէ ընդհանրապէս արեւէն կ'առնէ իր նմանութեան պատկերները, երբեմն նոյնիսկ հասարակ ձեւով. օր.

Արեգակն արդէն յետ էր ժողովել չռալարար սփռած ճառագայթները ինչպէս լուսցարարը չորացած լուսաքը, « Ամենագործ » պատմուածքին մէջ:

Տղայական եւ անտեղի է օր. սա նմանութիւնը, որովհետեւ անձանօթ է չատերուն համեմատութեան եղբւր.

Կարապետը վերցրեց մի երկայն դաշոյն եւ ըսկրեց սրբել նրան այնպիսի եռանդով, որպէս Ռիգոլեդոյ օրերայում աւազակ Սրարաֆուշիէն է սրբում իւր սուրը (վարդան Աերումեան):

Բռնադրօսիկ է հետեւեալ պատկեր-նը-մանութիւնն ալ.

Ամենուրեք երեւում են ոտարորիկ ֆակներ, ոտից մինչեւ ցզուրի նաւթոտ, ինչպէս կենդանի պատրոյղներ (Քառս):

Շիրվանդադէի բառամթերքը եւս տկար է, բառամթերքը չունի հարստութիւն եւ զանազանութիւն: Աւելին կայ: Օտար բաներն յաճախ լայն տեղ դրաւած են հոն, աղճատելով մաքրութիւնը, կանոնաւորութիւնը այդ լեզուին: Օտար բառեր են օր. քէլէֆոն, գազ (քարիւղ), ֆանտազիա, բարիտոն, քարս մայել, սէգոն, քաս, ասսոցիացիա (զազափարներ), բրօնզ (դէմքը բրօնզի գոյն ունէր), կլուք, աղմիւնիստրադիւ կերպով, լօգիկա, կոմիքալան լրջութիւն, դրամա եւ ուրիշներ որ անխտրարար կը կիրարկուին: Յետոյ իր բարդութիւնները եւ անանցեալ բառերը վերջին ծայր անճաշակ են, ինչպէս օր. քնահարը դէմքով (ըստ սովորական հայերէն բարդութեան՝ քնաթաթախ դէմքով):

Բայց այս վիպագիրը, որուն լեզուն անգարդ է եւ ոճը պարզունակ, ունի դադունիքը ազդելու հոգինքուն վրայ եւ յուզելու սրտերը: Այդ վաղունքը կեանքի իրականութեան սահմանին մէջ մնալու հաստատուն գիծն է, համոզուած թէ կեանքը, ներկայացուած այնպէս ինչ որ է յինքնան, նորէն ամենամեծ գեղեցկութիւնն է եւ ամենամեծ յաջողութիւնը դրագէտի մը համար: «Կեանքը, կ'ըսէ Շիրվանդադէ, ըստ ինքեան այնքան գեղեցիկ է, որ կարիք չկայ նրան չարելու... Կեանքը ե'ւ պօշիկ է, ե'ւ պօղա, ե'ւ երկինք ե'ւ երկիր» (Կեանքի բովից): Կեանքը, մարդկային հոգեկան ապրումները, իրենց ճշգրիտ գծերուն մէջ տալու մտահոգութիւնը կը դարձնէ Շիրվանդադէի վիպական ոճը իրապաշտօրէն գեղեցիկ եւ գեղեցկօրէն իրապաշտ:

Եթէ բուն հայ իրապաշտ վիպագրութիւնը սկսաւ Շիրվանդադէով, աւելորդ է փնտռել դադափարային ու ձեւի ազդեցութիւններ, փոխանցուած իր մէջ հայ վիպագիրներէն: ԲաժՖիի «Ոսկի աքաղաղ» թողած տպաւորութիւնը փաստել անկարելի է, բայց եթէ ընդհանուրի մէջ: Միակ յայտնի ազդեցութիւնը ուսուսկանէն կու գայ: Շիրվանդադէ ծանօթ է ՏուրկենիէՖին եւ Տոսթոյեւսքին եւ ասոնց միջոցաւ Փրանսական վիպագրութեան: ՏուրկենիէՖի մանաւանդ լայնօրէն կը ցոլացնէ Փրանսական իրապաշտութիւնը. էմիլ Զօլայի, Կի Տը Մօփասանի, Կլեմտալ Ֆլոպերի արուեստին, տիպարներու ստեղծագործութեան հետքեր, նմանութիւններ կը նշմարուին իր գործին մէջ, ու Շիրվանդադէ անուղղակի կապակցութեան մէջ կը մտնէ այսպէս Փրանսական վիպագրութեան հետ: Փրանսականին ուղղակի ազդեցութեան մը խօսքը կարելի է ընել միայն շատ ուշ, երբ արդէն ան իր մեծագոյն գործերը, ինչպէս Նամուսը, Արամբին, Զուր յոյսերը, Արսէն Դիմաֆետա-

նը, Քառսը արտագրած էր, եւ թերեւս միայն Արդիստն է որ Մօփասանի բանաստեղծական, քնարական շունչին ուղղակի ազդեցութեան մը արդիւնք կրնայ նկատուիլ: ՏուրկենիէՖի պատմելու շնորհալի եղանակէն, սրտաշարժ զգացականութեան ազդեցութեան աւելի՝ Տոսթոյեւսքեան ողբերգական, հիւանդոտ ու խելագար զգայնութիւնները կը գտնենք Շիրվանդադէի մէջ, ինչպէս Յաւագարին, Զուր յոյսերը-ուն մէջ. մարդկային թշուառութիւններու, ախտաւոր, ինկած մարդերու տիպարներ եւ նկարագրութիւններ ապացոյց են, ու խորհիլ կու տան Տոսթոյեւսքեան արհաւիրից պատկերներու ազդեցութեան մը մասին: Հոս ալ սակայն ընդհանուր խոսնուածքի համանմանութիւն մը՝ ընդմէջ Տոսթոյեւսքի եւ Շիրվանդադէի՝ կրնայ տալ լուծումը հարցին: Անժխտելի է թէ Շիրվանդադէ կը ճանչնար ռուս վիպագիրները, շատ հաւանաբար իրեն ծանօթ էին նաեւ ռուսական թարգմանութեամբ Փրանսացի հեղինակները, բայց անկարելի է նիւթական փոխանցման մը խօսքն ընել ճշգրտապէս, առանց սխալելու վտանգին: Ինքն իսկ կը խոստովանի իր անձնական նամակներէն մէկուն մէջ՝ թէ կրած է ազդեցութիւններ օտար հեղինակներէն:

«Հայ գրքերն ու լրագրները շատ վաղ դարեցին ինձ դոճացում տալ: Ես յափշտակեցի ռուսականով: ԲաժՖի, Պոսեանց, շատ շուտով կորցրին իրանց հրապոյրը: Ի՞նչ ողբերգութեամբ կարդացել էի Արովանին, Պատկանեանին, Նալբանդեանին, նոյն արագութեամբ չքացան նրանք իմ ուղեղից, երբ ծանօթացայ Գօլօլին, Դոստօ-իփօկուն, Տօլստօին, ՏուրկենիէՖին, Լեմօնտօվին, Պուշկինին, եւն: Օ՛հ, որքան աղքատ, որքան ողորմելի թւաց ինձ հայ գրականութիւնը, եւ որքան զուրկ գեղարուեստական արժէքից: Ինձ ապշեցրեց տոնանմանային հոգեբանութեան, նոյնիսկ տարրական հոգեբանութեան բացակայութիւնը հայ վէպի, մանաւանդ ԲաժՖիի վէպերի մէջ:

Սակայն շուտով ռուս հեղինակներն եւս իրանց հերթին պիտի տեղ տային Շէքսպիրին, Գէթէին, Սէրվանդէին, Շիլլերին, Լեսսինգին, Բէօրնէին, Հէյնէին, Դիկկինսին, Թէքէրէին, Վալթէր Սկոտին, Վերթօր Հիւգօն, եւն: Ռուս վիպասանների մէջ ամէնից աւելի սիրելի եմ Դոստօիփսկուն՝ նրա խորութիւնը եւ հորոթիւնը, ՏուրկենիէՖին՝ նրա ոճը որ այնքան գեղարուեստական է իւր կլասիկ պարզութեան մէջ: Փրանսական վիպասանութեան մէջ հրապուրելի եմ ամէնից աւելի Վերթօր Հիւգօյով: Բալզակի առնական հանճարը ինձ սարսափ է պատճառել: Հիացմամբ եմ կարդացել անգլիական վիպասանութիւնը, մանաւանդ անգլո-գական Դիկկինսին եւ Վալթէր Սկոտին: Գերմանական վիպասանների մէջ չեմ յիշում մէկը, որ ինձ դրամած լինի: Շալլիհակէնի մեծահատոր վէպերը կարդացել եմ իրբեւ սիրուն դասախօսութիւններ: Ասողներ կան, թէ Զօլան ազդել է ինձ վրայ: Այդ ես սխալ եմ համարում: Կարդացել եմ այդ հսկայ գրքի արդիւնքները մեծ հետաքրքրութեամբ, բայց բնաւ չեմ սիրել նրա ծայրայեղ բնապաշտութիւնը: Ես աւելի սիրել եմ Ֆլօբէրին, Ալֆօնս Դոլէին: Այնպէս դեռ Գիտը Մօպասանի պէս բանաստեղծօրէն պատմող չի ստեղծել: Ժամանակակից սլաւոնական գրողների մէջ, ամենամեծը կենդանիներից, ինձ համար Հենրիկ Սինկիւիչն է»:

Ինքնավկայութիւն մը, ուր համեմատութեան եզրերը չափէն աւելի են: Բայց շեշտուած դէմքերը, որոնց հանդէպ նախասիրութիւն ցոյց կու տայ, կը մնան կենիւիք. որոնց վրայ երկրորդ շրջանի մը մէջ հաւանաբար, աւելցած են Վերթօր Հիւկոյ, Ֆլոպէր, Տոստէ, Մօփասան, Տիւքէնա, Ուալթեր Սկոթ: Այդ վկայութիւնը մեծ ընթերցող մը եղած է Շիրվանդադէ, եւ չէ կարելի մասնական նշումներ կատարել, որովհետեւ անոնք չեն բացերեւիր իր զործերուն մէջէն եւ կը թուին եղած ըլլալ պարզապէս ընդհանուր ներշնչումներու

աղբիւրներ, որոնք թելադրած են դադափարներ, զօրացուցած իր յղացումի ոյժը, նպաստած զարգացնելու իր մէջ վիպական կառուցումի մը արուեստը, առանց նիւթական նմանութիւններով մօտենալու իր նախասիրած հեղինակներուն: Շիրվանդադէ կը մնայ իր ինքնատուութեան մէջ՝ հակառակ իր բազմադիմ ընթերցումներուն, որովհետեւ ունի իր մտայնութիւնը, իր զգալու յատուկ եղանակը, իր ոճը մանաւանդ՝ կապուած է ապէս իր խոսնուածքին, իր մտային ձեւաւորման, որով եւ անձնական դրոշմով մը կը յայտնուի: Մեծագոյն ներշնչողը, ինչպէս բոլոր տաղանդաւոր գրողներու, այսպէս Շիրվանդադէի ալ, եղած է իր կեանքը, իր ունեցած ապրումները, իր շփումները մարդկային թշուառութեան, եւ կեանքի ուրիշ բազմաձեւ երեւոյթներուն հետ: Եթէ մեղի ծանօթ ըլլային իր կենսադրական մանրամասնութիւնները՝ անտարակոյս մեծ լոյս պիտի սփռէին գործերուն բացատրութեան համար: Եթէ ոչ Մուլիէի, կամ Պալլաքի մը գործերուն պէս՝ բայց Շիրվանդադէին ներս ալ անխուսափելիօրէն հեղինակին անձնական ապրումներուն արձանագրութիւններն են, սակայն դժուար է ապացուցանել: Այսքան միայն կարելի է վրաստահօրէն հաստատել՝ որ անոնք շատ բան կը պարտին իր սրտուն եւ մանրախուզօրէն գիտող աչքին փորձառութիւններուն:

Շիրվանդադէ, հակառակ իր արժէքաւոր արտագրութիւններուն, եղած է տառապեալ դրող մը. վասնզի այն թերազնահատումի ճիղը, որ իր շուրջը աղմկած է գրական հրապարակը, խորապէս տրուածեցուցած է անոր հոգին: Դարձեալ անձնական նամակէ մը քաղուած հետեւեալ վկայութիւնը՝ յայտնապէս կը բանայ սեւ ծալքերը անոր սրտին.

«Ես չգիտեմ, կը լինէի՞ աւելի բախտաւոր, եթէ չունենայի գրելու ախտը, թէ ոչ. բայց շատ ան-

գամ եմ ինձ անրախտ զգացել հայ հեղինակի վիճակում: Հասարակության անտարբերությունը, մի քանի լրագրողների անընդհատ յարձակումները, նիթական պակասությունը յաճախ ինձ ստիպել են ատել իմ արեւստը: Մի քանի անգամ գրելս գէշ եմ ձգել, հաստատ մտադրած գնալ մի տեղ, դառնալ հասարակ գործակատար եւ փող շահել, շահել, հարստանալ իմ շատ նախկին ընկերների պէս: Բայց այդ յուսահատությունը տեւել է շատ շատ երկու երեք ամիս. այնուհետեւ նորից գրական ախտը բորբոքել է իմ մէջ, եւ նորից ես բեւեռել եմ իմ համեստ զբաղմունքին, որի քովը շատ եմ տառապել, շատ արցունքներ եմ թափել: Ասում են հեղինակը, զորով մեծ ուսուցիչ է իւր հասարակության համար, վերին աստիճանի օգտակար ծառայ իւր ազգին: Ասում են թէ զորով պէտք է պարծենայ իւր այդ կոչումով, եւ հասարակությունը պէտք է վարձատրի նրան իբրեւ իւր ուսուցիչին: Ծիծառ է այդ, չգիտեմ: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես երբեք բախտ չեմ ունեցել հասարակության օգտակար անդամի պարծանքը զգալու: Երբեք չեմ մտածել թէ զրուս եմ հասարակության համար, ուրեմն եւ ծառայում եմ ազգին, ուրեմն եւ մարդիկ պէտք է երախտապարտ լինեն ինձ: Գրականությունը ինձ համար արհեստ չի եղել եւ ոչ զպրոց, այլ միայն զբաղմունք: Ես գրել եմ, որովհետեւ այդպէս է թելադրել իմ հոգին, որովհետեւ պահանջ եմ ունեցել գրելու: Ես միշտ զգացել եմ, որ ինչպէս ձուկը չի կարող ապրել առանց ջրի, ինչպէս թռչունը չի կարող ապրել առանց օդի, նոյնպէս ես չեմ կարող ապրել առանց գրելի: Եւ որքան դառնություններ եմ կրել գրելից, նոյնքան եւ երջանկություն եմ զգացել: Իմ վարձը ես գտել եմ ոչ մարդկանց գովասանքների եւ երկրպագության մէջ, այլ իմ հոգու խորքում: Գոհ եմ եղել ես անձամբ իմ գործից, երջանիկ եմ զգացել ինձ. դո՛ւ չե՞մ եղել, տանջւել եմ: Ընթերցողների, լրագրողների կարծիքը ինձ մերթ տխրեցրել է, մերթ ուրախացրել: Բայց երբեք չի ազդել իմ գրելի համար: Ես ոչ ոքի չեմ լսել բացի իմ հոգու ձայնից, եւ ոչ ոքի ցուցմունքը ինձ ղեկավար չի եղել եւ ոչ մի վայրկեան»:

Արեւելահայ մամուլը եւ գրադէտ հասարակությունը հանդէպ Շիրվանզադէի եղած է արդարեւ հափազանց վերապահ եւ անհամակիր, քան արեւմտահայ գրադէտները: Շիրվանզադէի գործերուն մէջ արուեստն է տիրական ձկտումը, ոչ թէ բնկերային կամ գիտական նպատակը: Իսկ արեւելահայ մամուլը արուեստէ կա՛մ ոչ ինչ, կա՛մ շատ քիչ բան կը հասկնար: Արեւմտահայը ընդհակառակն արուեստի եւ ձեւական գեղեցկութեան ըմբռնումն ունենալով՝ աւելի եւս հասկցաւ եւ գնահատեց տարաբախտ միապալիրը: Անշուշտ, գրական արտադրությունները մէջ «տենդենցիա» փնտռող արեւելահայ գրադէտները, անոնք որ վէպի մը մէջ ամէն բանէ առաջ կ'որոնեն գիտականը, ընկերայինը, տնտեսագիտականը, վարդապետականը, ազգային շահին օգտակարությունը, Շիրվանզադէի վէպերուն մէջ պիտի չգտնէին դո՛հացում: Մինչ արեւմտահայ գրադէտը, արուեստի պահանջները որոնող, գրական գործի մը մէջ գեղեցիկը փնտռող, բոլորովին տարբեր դիրք պիտի բռնէր անոր հանդէպ: Եւ ստույգիւ Շիրվանզադէ իր պոլսահայ գրադէտ բարեկամներուն մէջ գտաւ կատարեալ թափանցողություն իր գրականութեան: Արսէն Դիմաֆսեան վէպին շուրջ միայն լայնօրէն անդրադարձաւ արեւելահայ մամուլը, որովհետեւ հոն գրեւորապէս արտայայտեց՝ որ առաջին կարգի նշանակություն ունի իրեն համար, որովհետեւ հոն հասարակական գործունէութեան վրայ կը խօսուէր, եւ անուղղակի ձկտումնաւոր նպատակ մը կը հետապնդուէր վէպին զլիաւոր գործիչին՝ Արսէն Դիմաֆսեանի մէջ: Իսկ միւս գործերը, որ իբրեւ գեղարուեստական արտադրություններ թերեւս գերադանց են, ինչպէս Զուր յոյսեր, Մեկանիա, աննկատելի անջան:

Ժամանակը նուիրագործել գիտէ սա-

կայն իսկական արժէքները: Այսօր Շիրվանզադէ մեր իրապաշտ միապատանութեան անդերադանցելի վարպետն է, եւ զլուս' զպրոցի մը, որ իր օրով արդէն, գէթ արեւմտահայերուս քով, կարեւոր շրջանի մը դռները բացաւ հայ գրականութեան մէջ:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ԶԱՆԱՇԵԱՆ

(Արտատպւած հեղինակին Արդի Հայ Գրականութեան գրքին):

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԾՈՎ-ԴՂԵԱԿԸ

ԵՒ

ԱՅՆԹԸՊԻ ՍՕՖԸ

Բազմավեպ 1948 Մայիս-Յունիս միացեալ թիւին մէջ, մենք ընդարձակօրէն պատմական ու տեղադրական ծանօթութիւններ տուած էինք Ներսէս Շնորհալիի մածնդավայր Ծովքի եւ Ծով-Դղեակի մատած էինք թէ Սօֆը չէր կրնար ըլլալ Ծով-Դղեակը, ինչպէս կ'ուզէր ցոյց տալ Բարդէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեանը իր 1904ին հրատարակած «Ծովք-Տըրք» գրքը: Բարդէն միշտ նկատի առած Սօֆի նման թղթովը, միշտ նկատի առած Սօֆի նման փոքրիկ բլուրի մը տարածությունը, ծով կամ լիճի բացակայությունը՝ յիշուած բլուրին ստորոտը կամ շրջակայքը:

Այս անգամ Ս. Բախտիկեան «Հայրենիք» Ամսագրի 1952 Մարտի թիւին մէջ նոյն խնդրին շուրջ անդրադառնալով եւ որոշ պատմական ու տեղադրական կը եալներու վրայ յեցած «հաւանական» կը նկատէ, մեր նախապէս մատնանշած վայրնկատէ, մեր նախապէս մատնանշած մօտը գտնուած զղեակը, իբր պատմական Ծովքը եւ Ծով-Դղեակը, ուր ծնած է Ներսէս Շնորհալին:

«Կէօլպաշը» լիճերը ու փոքրիկ բերդը, Այնթապի «Սօֆ» բլրակին հիւսիսը կը գտնուի եւ անկից հաղիւ 30-35 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ է: Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոս Սօֆէն քիչ հեռու գտնուող այս լիճերը անդիտանալով, այլ Սօֆին դադարէն լիճի կրկնեւելով (միւրաժ) մը նշմարած, ձիւնհալին ալ ջուրերու հաւաքումը երեւակայելով բլուրին ստորոտը, մանաւանդ «Ծով» եւ «Սոֆ» բառերուն մէջ ալ խնամություն մը տեսնելով, կ'աճապարէ «խեղաթիւրումով փաստելու համար, որ Շնորհալիի ծննդավայր Ծով-Դղեակը Սօֆի բլուրին վրայ կանգնած էր» (Հայրենիք, էջ 66):

Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոսին այս ձեւի յարուսն վճիռները բանասիրութեան եւ պատմութեան մարդին մէջ, արդէն ծանօթ են բոլորին:

Մեր բուն իսկ նիւթին դառնալով, Ս. Բախտիկեան «Սօֆ» բառին ստուգաբանութեան առիթով կը գրէ. «Այս անուան — Սօֆի — ստուգաբանությունը պէտք է փնտռել այլ իմաստներու մէջ: Սօֆ բառը եկած կրնայ ըլլալ խաչակիրներու կամ աւելի կանուխ Յունական կամ Հռոմէական տիրապետութեանց ատեն» (Հայրենիք Ամսագիր, 1952, էջ 66):

Մենք Սօֆ բառին ծնունդն ու իմաստը վերջնականապէս լուծուած կը համարինք հետեւեալ պատմական յիշատակարանի ընթերցումով:

Հանդէս Ամսօրեայի 1951 Նոյեմբեր — Դեկտեմբեր միացեալ թիւի 515 էջին մէջ՝ ուր Հ. Ն. Ակինեան կը խօսի խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքի «Յիշատակաց Մատեն» ի մը մասին, կը գրէ. «Յիշատակաց Մատենը գտած է գրուածք» (Յիշատակաց Մատենը) անխորադիր՝ Պարիսի մատենադարանի թ. 195 (Supplement Armenien 45) ձեռագրին մէջ...

Յիշատակարանի ընդօրինակությունը. Գոհություն, պատիւ եւ փառք էութեան